

ac murum modo subfodere, modo scalis aggredi; cupere proelium [in] manibus facere. Contra ea oppidani in proximos saxa volvere, sudes, pila, praeterea pice et sulphure taedam mixtam ardenti mittere. Sed ne illos quidem, qui procul manserant, timor animi satis muniverat; nam plerosque jacula tormentis aut manu emissa vulnerabant; parique periculo, sed fama impari boni atque ignavi erant.

LVIII. Dum apud Zamam sic certatur, Jugurtha ex improvise castra hostium cum magna manu invadit; remissis, qui in praesidio erant, et omnia magis quam proelium expectantibus, portam irrumpit. At nostri, repentino metu percussi, sibi quisque pro moribus consulunt; alii fugere, alii arma capere; magna pars vulnerati, aut occisi. Ceterum ex omni multitudine non amplius quadraginta memores nominis Romani grege facto locum cepere paullo quam alii editiorem: neque inde maxima vi depelli quiverunt, sed tela eminus missa remittere, pauci in pluribus minus frustrati; sin Numidae propius accessissent, ibi vero virtutem ostendere et eos maxima vi caedere, fundere atque fugare. Interim Metellus, quum acerrime rem gereret, clamorem hostilem ab tergo accepit; deinde converso equo animadvertit fugam ad se versum fieri; quae res indicabat populares esse. Igitur equitatum omnem ad castra propere mittit, ac statim C. Marium cum cohortibus sociorum; eumque, lacrimans, per amicitiam perque rempublicam obsecrat, ne quam contumeliam remanere in exercitu victore, neve hostes inultos abire sinat: ille brevi mandata efficit. At Jugurtha munito castrorum impeditus, quum alii super vallum praecipitarentur, alii in angustiis ipsi sibi properantes

officerent, multis amissis in loca munita sese recepit. Metellus, infecto negotio, postquam nox aderat, in castra cum exercitu revertitur.

LIX. Igitur postero die, prius quam ad oppugnandum egrederetur, equitatum omnem in ea parte, qua regis adventus erat, pro castris agitare jubet; portas et proxima loca tribunis dispertit; deinde ipse pergit ad oppidum atque, ut superiore die, murum aggreditur. Interim Jugurtha ex occulto repente nostros invadit: qui in proximo locati fuerant, paulisper territi perturbantur; reliqui cito subveniunt. Neque diutius Numidae resistere quivissent, ni pedites cum equitibus permixti magnam cladem in congressu facerent: quibus illi freti, non, ut equestri praelio solet, sequi, dein cedere; sed adversis equis concurrere, implicare ac perturbare aciem; ita expeditis peditibus suis hostes paene victos dare.

LX. Eodem tempore apud Zamam magna vi certabatur. Ubi quisque legatus aut tribunus curabat, eo acerrime niti; neque alius in alio magis quam in sese spem habere; pariterque oppidani agere, oppugnare, aut parare omnibus locis, avidius alteri alteros sauciare, quam semet tegere; clamor permixtus hortatione, laetitia, gemitu, item strepitus armorum ad caelum ferri; tela utrimque volare. Sed illi, qui moenia defensabant, ubi hostes paullum modo pugnam remiserant, intenti proelium equestre prospectabant: eos, uti quaeque Jugurthae res erant, laetos modo, modo pavidos, animadverteres; ac, sicuti audiri a suis aut cerni possent, monere alii, alii hortari, aut manu significare, aut niti corporibus, et ea huc illuc, quasi vitabundi aut jacentes tela, agitare. Quod ubi Mario

cognitum est (nam is in ea parte curabat), consulto lenius agere ac diffidentiam rei simulare; pati Numidas sine tumultu regis proelium visere. Ita illis studio suorum adstrictis, repente magna vi murum aggreditur: et jam scalis aggressi milites prope summa ceperant, cum oppidani concurrunt, lapides, ignem, alia praeterea tela ingerunt. Nostri primo resistere; deinde, ubi unae atque alterae scalae comminutae, qui supersteterant afflicti sunt; ceteri, quoquo modo potuere, pauci integri, magna pars confecti vulneribus, abeunt. Denique utrimque proelium nox diremit

LXI. Metellus postquam videt frustra inceptum, neque oppidum capi, neque Jugurtham, nisi ex insidiis aut suo loco pugnam facere, et jam aestatem exactam esse, ab Zama discedit, et in his urbibus, quae ad se defecerant satisque munitae loco aut moenibus erant, praesidia imponit. Ceterum exercitum in provinciam, quae proxima est Numidiae, hiemandi gratia collocat. Neque id tempus ex aliorum more quieti aut luxuriae concedit, sed quoniam armis bellum parum procedebat, insidias regi per amicos tendere et eorum perfidia pro armis uti parat. Igitur Bomilcarem, qui Romae cum Jugurtha fuerat, et inde vadibus datis clam de Massivae nece iudicium fugerat, quod ei per maximam amicitiam maxima copia fallendi erat, multis pollicitationibus aggreditur; ac primo efficit, uti ad se colloquendi gratia occultus veniat; deinde, fide data, "si Jugurtham vivum aut necatum tradidisset, fore, ut illi senatus impunitatem et sua omnia concederet," facile Numidiae persuadet, quum ingenio infido, tum metuenti ne, si pax cum Romanis fieret, ipse per condiciones ad supplicium traderetur.

LXII. Is, ubi primum opportunum fuit, Jugurtham anxium ac miserantem fortunas suas accedit; monet atque lacrimans obtestatur, “uti aliquando sibi liberisque et genti Numidarum, optime merenti, provideat; omnibus proeliis sese victos, agrum vastatum, multos mortales captos aut occisos, regni opes comminutas esse; satis saepe jam et virtutem militum et fortunam tentatam; caveat ne illo cunctante Numidiae sibi consulant.” His atque talibus aliis ad deditiorem regis animum impellit. Mittuntur ad imperatorem legati, qui Jugurtham imperata facturum dicerent, ac sine ulla pactione sese regnumque suum in illius fidem tradere. Metellus propere cunctos senatorii ordinis ex hibernis accersiri jubet: eorum atque aliorum, quos idoneos ducebat, consilium habet. Ita more majorum ex consilii decreto per legatos Jugurthae imperat argenti pondo ducenta millia, elephantos omnes, equorum et armorum aliquantum.

Quae postquam sine mora facta sunt, jubet omnes perfugas vinctos adduci; eorum magna pars, ut jussum erat, adducti; pauci, quum primum deditio coepit, ad regem Bocchum in Mauretanium abierant. Igitur Jugurtha, ubi armis virisque et pecunia spoliatus est, quum ipse ad imperandum Tisidium vocaretur, rursus coepit flectere animum suum, et ex mala conscientia digna timere. Denique multis diebus per dubitationem consumptis, quum modo taedio rerum adversarum omnia bello potiora duceret, interdum secum ipse reputaret, quam gravis casus in servitium ex regno foret, multis magnisque praesidiis nequidquam perditis de integro bellum sumit. Romae senatus de provinciis consultus Numidiam Metello decreverat.

LXIII. Per idem tempus Uticae forte C. Mario per hostias diis supplicanti "magna atque mirabilia portendi" haruspex dixerat: "proinde quae animo agitabat, fretus dis ageret, fortunam quam saepissime experiretur; cuncta prospera eventura." At illum jam antea consulatus ingens cupido exagitabat; ad quem capiendum praeter vetustatem familiae alia omnia abunde erant; industria, probitas, militiae magna scientia; animus belli ingens, domi modicus, lubricitatis et divitiarum victor, tantummodo gloriae avidus. Sed is natus et omnem pueritiam Arpini altus, ubi primum aetas militiae patiens fuit, stipendiis faciendis, non Graeca facundia neque urbanis munditiis sese exercuit: ita inter artes bonas integrum ingenium brevi adolevit. Ergo ubi primum tribunatum militarem a populo petit, plerisque faciem ejus ignorantibus, facile notus per omnes tribus declaratur. Deinde ab eo magistratu alium post alium sibi peperit; semperque in potestatibus eo modo agitabat, uti ampliore, quam gerebat dignus haberetur. Tamen is ad id locorum talis vir (nam postea ambitione praecipuus datus est), petere non audebat: etiam tum alios magistratus plebes, consulatum nobilitas inter se per manus tradebat: novus nemo tam clarus neque tam egregiis factis erat, quin is indignus illo honore, et quasi pollutus, haberetur.

LXIV. Igitur ubi Marius haruspices dicta eodem intendere videt, quo cupido animi hortabatur, ab Metello petendi gratia missionem rogat: cui quamquam virtus, gloria, atque alia optanda bonis, superabant, tamen inerat contemptor animus et superbia, commune nobilitatis malum. Itaque primum commotus insolita re mirari ejus consilium, et quasi per amicitiam mo-

nere, “ne tam prava inciperet, neu super fortunam animum gereret; non omnia omnibus cupienda esse; debere illi res suas satis placere; postremo caveret id petere a populo Romano, quod illi jure negaretur.” Postquam haec atque alia talia dixit, neque animus Marii flectitur, respondit, “ubi primum potuisset per negotia publica, facturum sese quae peteret.” Ac postea saepius eadem postulanti fertur dixisse, “ne festinaret abire: satis mature illum cum filio suo consulatum petiturum.” Is eo tempore contubernio patris ibidem militabat, annos natus circiter xx. Quae res Marium, quum pro honore, quem adfectabat, tum contra Metellum, vehementer accenderat. Ita cupidine atque ira, pessimis consultoribus, grassari; neque facto ullo neque dicto abstinere, quod modo ambitiosum foret; milites, quibus in hibernis praeerat, laxiore imperio, quam antea habere; apud negotiatores, quorum magna multitudo Uticae erat, criminose simul et magnifice de bello loqui: “dimidia pars exercitus sibi permetteretur, paucis diebus Jugurtham in catenis habiturum; ab imperatore consulto trahi, quod homo inanis et regiae superbiae imperio nimis gauderet.” Quae omnia illis eo firmiora videbantur, quod diuturnitate belli res familiares corruperant, et animo cupienti nihil satis festinatur.

LXV. Erat praeterea in exercitu nostro Numida quidam, nomine Gauda, Mastanabalis filius, Masinissae nepos, quem Micipsa testamento secundum heredem scripserat, morbis confectus et ob eam causam mente paulum imminuta. Cui Metellus petenti more regum uti sellam juxta poneret, item postea custodiae causa turmam equitum Romanorum, utrumque nega-

verat ; honorem, quod eorum modo foret, quos populus Romanus reges appellavisset ; praesidium, quod contumeliosum in eos foret, si equites Romani satellites Numidae traderentur. Hunc Marius anxium aggreditur, atque hortatur, uti contumeliarum imperatoris cum suo auxilio poenas petat : hominem ob morbos animo parum valido secunda oratione extollit : “ illum regem, ingentem virum, Masinissae nepotem esse : si Jugurtha captus aut occisus foret, imperium Numidiae sine mora habiturum : id adeo mature posse evenire, si ipse consul ad id bellum missus foret.” Itaque et illum et equites Romanos, milites et negotiatores, alios ipse, plerosque spes pacis impellit, uti Romam ad suos necessarios aspere in Metellum de bello scribant, Marium imperatorem poscant. Sic illi a multis mortalibus honestissima suffragatione consulatus petebatur : simul ea tempestate plebes, nobilitate fusa per legem Mamiliam, novos extollebat. Ita Mario cuncta procedere.

LXVI. Interim Jugurtha, postquam omissa deditione bellum incipit, cum magna cura parare omnia, festinare, cogere exercitum ; civitates, quae ab se defecerant, formidine, aut ostentando praemia, affectare ; communire suos locos ; arma, tela, alia, quae spe pacis amiserat, reficere, aut commercari ; servitia Romanorum allicere, et eos ipsos, qui in praesidiis erant, pecunia tentare ; prorsus nihil intactum neque quietum pati ; cuncta agitare. Igitur Vagenses, quo Metellus initio, Jugurtha pacificante, praesidium imposuerat, fatigati regis suppliciis, neque antea voluntate alienati, principes civitatis inter se conjurant : nam vulgus, uti plerumque solet, et maxime Numidarum, ingenio mobili, seditiosum atque discordiosum erat, cupidum no-

varum rerum, quieti et otio adversum. Dein, compositis inter se rebus, in diem tertium constituunt, quod is festus celebratusque per omnem Africam ludum et lasciviam magis quam formidinem ostentabat. Sed, ubi tempus fuit, centuriones tribunosque militares, et ipsum praefectum oppidi T. Turpilius Silanus, alius alium domos suas invitant; eos omnes, praeter Turpilius, inter epulas obtruncant; postea milites palantes, inermes, quippe in tali die ac sine imperio, aggrediuntur. Idem plebes facit, pars edocti ab nobilitate, alii studio talium rerum incitati, queis acta consiliumque ignorantibus tumultus ipse et res novae satis placebant.

LXVII. Romani milites, improvise metu incerti ignarique quid potissimum facerent, trepidare; ad arcem oppidi, ubi signa et scuta erant, praesidium hostium; portae ante clausae fugam prohibebant; ad hoc mulieres puerique pro tectis aedificiorum saxa et alia, quae locus praebebat, certatim mittere. Ita neque caveri anceps malum, neque a fortissimis infirmissimo generi resisti posse; juxta boni malique, strenui et imbelles, inulti obtruncati. In ea tanta asperitate, saevissimis Numidis et oppido undique clauso, Turpilius praefectus unus ex omnibus Italicis profugit intactus. Id misericordiane hospitis, an pactione aut casu ita evenerit, parum comperimus; nisi, quia illi in tanto malo turpis vita fama integra potior, improbus intestabilisque videtur.

LXVIII. Metellus postquam de rebus Vagae actis comperit, paullisper moestus e conspectu abit; deinde, ubi ira et aegritudo permixta sunt, cum maxima cura ultum ire injurias festinat. Legionem, cum qua hiem-

abat, et quam plurimos potest Numidas equites pariter cum occasu solis expeditos educit, et postera die circiter horam tertiam pervenit in quamdam planitiem, locis paullo superioribus circumventam. Ibi milites fessos itineris magnitudine et jam abnuentes omnia docet, "oppidum Vagam non amplius mille passuum abesse; decere illos reliquum laborem aequo animo pati, dum pro civibus suis, viris fortissimis atque miserrimis, poenas caperent:" praeterea praedam benigne ostentat. Sic animis eorum arrectis, equites in primo late, pedites quam arctissime ire et signa occultare jubet.

LXIX. Vagenses ubi animum advertere ad se versus exercitum pergere, primo, uti erat res, Metellum rati, portas clausere; deinde, ubi neque agros vastari, et eos, qui primi aderant, Numidas equites vident, rursus Jugurtham arbitrati, cum magno gaudio obvii procedunt. Equites peditesque, repente signo dato, alii vulgum effusum oppido caedere; alii ad portas festinare; pars turre capere; ira atque praedae spes amplius, quam lassitudo, posse. Ita Vagenses biduum modo ex perfidia laetati: civitas magna et opulens poenae cuncta aut praedae fuit. Turpilius, quem praefectum oppidi unum ex omnibus profugisse supra ostendimus, jussus a Metello causam dicere, postquam sese parum expurgat, condemnatus verberatusque capite poenas solvit: nam is civis ex Latio erat.

LXX. Per idem tempus Bomilcar, cujus impulsu Jugurtha deditionem, quam metu deseruit, inceperat, suspectus regi, et ipse eum suspiciens, novas res cupere; ad perniciem ejus dolum quaerere; diu noctuque fatigare animum. Denique, omnia tentando, socium sibi adjungit Nabdalsam, hominem nobilem, magnis opi-

bus, carum acceptumque popularibus suis; qui plerumque seorsum ab rege exercitum ductare, et omnes res exsequi solitus erat, quae Jugurthae fesso aut majoribus adstricto superaverant: ex quo illi gloria opesque inventae. Igitur utriusque consilio dies insidiis statuitur: caetera, uti res posceret, ex tempore parari placuit. Nabdalsa ad exercitum profectus, quem inter hiberna Romanorum jussus habebat, ne ager inultis hostibus vastaretur. Is postquam, magnitudine facinoris percussus, ad tempus non venit, metusque rem impediabat, Bomilcar, simul cupidus incepta patrandi, et timore socii anxius, ne omisso vetere consilio novum quaereret, litteras ad eum per homines fideles mittit, in queis, "mollitiem secordiamque viri accusare: testari deos, per quos juravisset: monere ne praemia Metelli in pestem converteret: Jugurthae exitium adesse; ceterum suane an Metelli virtute periret, id modo agitari: proinde reputaret cum animo suo, praemia an cruciatum mallet."

LXXI. Sed quum hae litterae allatae, forte Nabdalsa exercito corpore fessus in lecto quiescebat, ubi cognitis Bomilcaris verbis primo cura, deinde, uti aegrum animum solet, somnus cepit. Erat ei Numida quidam, negotiorum curator, fidus acceptusque et omnium consiliorum, nisi novissimi, particeps. Qui postquam allatas litteras audivit, ex consuetudine ratus opera et ingenio suo opus esse, in tabernaculum introiit; dormiente illo, epistolam, super caput in pulvino temere positam, sumit ac perlegit; dein propere, cognitis insidiis, ad regem pergit. Nabdalsa post paullo experrectus, ubi neque epistolam repperit, et rem omnem, uti acta erat, cognovit, primo indicem

persequi conatus; postquam id frustra fuit, Jugurtham placandi gratia accedit; dicit, "quae ipse paravisset facere, perfidia clientis sui praeventa"; lacrimans obtestatur, "per amicitiam perque sua antea fideliter acta, ne super tali scelere suspectum sese haberet."

LXXII. Ad ea rex, aliter atque animo gerebat, placide respondit. Bomilcare aliisque multis, quos socios insidiarum cognoverat, interfectis iram oppreserat, ne qua ex eo negotio seditio oriretur. Neque post id locorum Jugurthae dies aut nox ulla quieta fuit; neque loco, neque mortali cuiquam, aut tempori, satis credere; cives, hostes, juxta metuere; circumspectare omnia, et omni strepitu pavescere; alio atque alio loco, saepe contra decus regium, noctu requiescere; interdum, somno excitus arreptis armis tumultum facere; ita formidine quasi vecordia exagitari.

LXXIII. Igitur Metellus, ubi de casu Bomilcaris et indicio patefacto ex perfugis cognovit, rursus tamquam ad integrum bellum cuncta parat festinatque. Marium, fatigantem de profectioe, simul et invitum et offensum sibi parum idoneum ratus, domum dimittit. Et Romae plebes, litteris, quae de Metello ac Mario missae erant, cognitae, volenti animo de ambobus acceperant. Imperatori nobilitas, quae antea decori, invidiae esse: at illi alteri generis humilitas favorem addiderat: ceterum in utroque magis studia partium quam bona aut mala sua moderata sunt. Praeterea seditiosi magistratus vulgum exagitare, Metellum omnibus concionibus capitis arcessere, Marii virtutem in majus celebrare. Denique plebes sic accensa, uti opifices agrestesque omnes, quorum res fidesque in manibus sitae erant, relictis operibus frequentarent Marium,

et sua necessaria post illius honorem ducerent. Ita percussa nobilitate post multas tempestates novo homini consulatus mandatur; et postea populus a tribuno plebis Manilio Mancino rogatus, quem vellet cum Jugurtha bellum gerere, frequens Marium jussit. Sed senatus paullo ante Metello Numidiam decreverat: ea res frustra fuit.

LXXIV. Eodem tempore Jugurtha, amissis amicis, quorum plerosque ipse necaverat, ceteri formidine, pars ad Romanos, alii ad regem Bocchum profugerant; quum neque bellum geri sine administris posset, et novorum fidem in tanta perfidia veterum experiri periculosum duceret, varius incertusque agitabat; neque illi res, neque consilium, aut quisquam hominum satis placebat; itinera praefectosque in dies mutare; modo adversum hostes, interdum in solitudines pergere; saepe in fuga, ac post paullo spem in armis habere dubitare, virtuti popularium an fide minus crederet: ita, quocumque intenderat, res adversae erant. Sed inter eas moras repente sese Metellus cum exercitu ostendit. Numidae ab Jugurtha pro tempore parati instructique: dein proelium incipitur. Qua in parte rex pugnae adfuit, ibi aliquamdiu certatum; ceteri ejus milites primo concursu pulsati fugatique. Romani signorum et armorum aliquanto numero, hostium paucorum potiti: nam ferme Numidas in omnibus proeliis pedes magis quam arma tuta sunt.

LXXV. Ea fuga Jugurtha, impensius modo rebus suis diffidens, cum perfugis et parte equitatus in solitudines, dein Thalam pervenit, in oppidum magnum et opulentum, ubi plerique thesauri, filiorumque ejus multus pueritiae cultus erat. Quae postquam Me-

tello comperta sunt, quamquam inter Thalam flumenque proximum, spatio millium quinquaginta, loca arida atque vasta esse cognoverat, tamen spe patrandi belli, si ejus oppidi potitus foret, omnes asperitates supervadere, ac naturam etiam vincere aggreditur. Igitur omnia jumenta sarcinis levare jubet, nisi frumento dierum decem; ceterum utres modo et alia aquae idonea portare. Praeterea conquirat ex agris quam plurimum potest domiti pecoris; eoque imponit vasa cujusque modi, pleraque lignea, collecta ex tuguriis Numidarum. Ad hoc finitimis imperat, qui se post regis fugam Metello dederant, quam plurimum quisque aquae portarent; diem locumque, ubi praesto fuerint, praedicat. Ipse ex flumine, quam proximam oppido aquam supra diximus, jumenta onerat: eo modo instructus ad Thalam proficiscitur. Deinde, ubi ad id loci ventum, quo Numidis praeceperat, et castra posita munitaque sunt, tanta repente caelo missa vis aquae dicitur, ut ea modo exercitui satis superque foret. Praeterea commeatus spe amplior; quia Numidae, sicuti plerique in nova deditioe, officia intenderant. Ceterum milites religione pluvia magis usi: eaque res multum animis eorum addidit; nam rati sese dis immortalibus curae esse. Deinde postero die, contra opinionem Jugurthae, ad Thalam perveniunt. Oppidani, qui se locorum asperitate munitos crediderant, magna atque insolita re percussi, nihilo segnius bellum parare: idem nostri facere.

LXXVI. Sed rex nihil jam infectum Metello credens, quippe qui omnia, arma, tela, locos, tempora, denique naturam ipsam ceteris imperitantem industria vicerat, cum liberis et magna parte pecuniae ex oppido

noctu profugit; neque postea in ullo loco amplius uno die aut una nocte moratus, simulabat sese negotii gratia properare; ceterum proditionem timebat, quam vitare posse celeritate putabat: nam talia consilia per otium et ex opportunitate capi. At Metellus, ubi oppidanos proelio intentos, simul oppidum et operibus et loco munitum videt, vallo fossaque moenia circumvenit. Deinde locis ex copia maxime idoneis vineas agere, aggerem jacere, et super aggerem impositis turribus opus et administros tutari. Contra haec oppidani festinare, parare: prorsus ab utrisque nihil reliquum fieri. Denique Romani, multo ante labore proeliisque fatigati, post dies quadraginta, quam eo ventum erat, oppido modo potiti: praeda omnis ab perfugis corrupta. Ii postquam murum arietibus feriri resque suas afflictas vident, aurum atque argentum et alia, quae prima ducuntur, domum regiam comportant: ibi vino et epulis onerati, illaque et domum et semet igni corrumpunt; et quas victi ab hostibus poenas metuerant, eas ipsi volentes pependere.

LXXVII. Sed pariter cum capta Thala legati ex oppido Lepti ad Metellum venerant, orantes, "uti praesidium praefectumque eo mitteret; Hamilcarem quemdam, hominem nobilem, factiosum, novis rebus studere; adversum quem neque imperia magistratum, neque leges valerent; ni id festinaret, in summo periculo suam salutem, illorum socios fore." Nam Leptitani jam inde a principio belli Jugurthini ad Bestiam consulem et postea Romam miserant, amicitiam societatemque rogatum: deinde, ubi ea impetrata, semper boni fidelesque mansere, et cuncta a Bestia, Albino

Metelloque imperata gnave fecerant. Itaque ab imperatore facile quae petebant adepti, et missae eo cohortes Ligurum quatuor et C. Annius praefectus.

LXXVIII. Id oppidum ab Sidoniis conditum, quos accepimus profugos ob discordias civiles navibus in eos locos venisse; ceterum situm inter duas Syrtes, quibus nomen ex re inditum. Nam duo sunt sinus prope in extrema Africa, impares magnitudine, pari natura: quorum proxima terrae praealta sunt; cetera uti fors tulit alta; alia in tempestate vadosa. Nam ubi mare magnum esse et saevire ventis coepit, limum arenamque et saxa ingentia fluctus trahunt: ita facies locorum cum ventis simul mutatur. [Syrtes ab tractu nominatae.] Ejus civitatis lingua modo conversa conubio Numidarum; leges cultusque pleraque Sidonica; quae eo facilius retinebant, quod procul ab imperio regis aetatem agebant. Inter illos et frequentem Numidiam multi vastique loci erant.

LXXIX. Sed quoniam in has regiones per Leptitanorum negotia venimus, non indignum videtur egregium atque mirabile facinus duorum Carthaginiensium memorare: eam rem nos locus admonuit. Qua tempestate Carthaginienses pleraeque Africae imperitabant, Cyrenenses quoque magni atque opulenti fuere. Ager in medio arenosus, una specie; neque flumen, neque mons erat, qui fines eorum discerneret; quae res eos in magno diuturnoque bello inter se habuit. Postquam utrimque legiones, item classes fusae fugataeque, et alteri alteros aliquantum adriverant, veriti, ne mox victos victoresque defessos alius aggrediretur, per inducias sponsionem faciunt, "uti certo die legati domo proficiscerentur; quo in loco inter se obvii fuissent, is

communis utriusque populi finis haberetur." Igitur Carthagine duo fratres missi, quibus nomen Philaenis erat, maturavere iter pergere: Cyrenenses tardius iere. Id secordiane an casu accideret, parum cognovi. Ceterum solet in illis locis tempestas haud secus atque in mari retinere. Nam ubi per loca aequalia et nuda gignentium ventus coortus arenam humo excitavit, ea magna vi agitata ora oculosque implere solet; ita prospectu impedito morari iter. Postquam Cyrenenses aliquanto posteriores se vident, et ob rem corruptam domi poenas metuunt, criminari Carthaginienses ante tempus domo digressos conturbare rem, denique omnia malle, quam victi abire. Sed, quum Poeni aliam condicionem, tantummodo aequam, peterent, Graeci optionem Carthaginiensibus faciunt, "ut vel illi, quos fines populo suo peterent, ibi vivi obruerentur; vel eadem condicione sese quem in locum vellent processuros." Philaeni condicione probata, seque vitamque reipublicae condonavere: ita vivi obruti. Carthaginienses in eo loco Philaenis fratribus aras consecraverunt; alique illis domi honores instituti. Nunc ad rem redeo.

LXXX. Jugurtha postquam amissa Thala nihil satis firmum contra Metellum putat, per magnas solitudines cum paucis profectus pervenit ad Gaetulos, genus hominum ferum incultumque et eo tempore ignarum nominis Romani. Eorum multitudinem in unum cogit, ac paullatim consuefacit ordines habere, signa sequi, imperium observare, item alia militaria facere. Praeterea regis Bocchi proximos magnis muneribus et majoribus promissis ad studium sui perducit; queis adiutoribus regem aggressus impellit, uti

adversum Romanos bellum suscipiat. Id ea gratia facilius proniusque fuit, quod Bocchus initio hujusce belli legatos Romam miserat, foedus et amicitiam petitem; quam rem opportunissimam incepto bello, pauci impediverant, caeci avaritia, queis omnia, honesta atque inhonesta, vendere mos erat. Etiam antea Jugurthae filia Bocchi nupserat. Verum ea necessitudo apud Numidas Maurosque levis ducitur; quod singuli, pro opibus quisque, quam plurimas uxores, denas alii, alii plures habent; sed reges eo amplius. Ita animus multitudine distrahitur; nulla pro socia obtinet; pariter omnes viles sunt.

LXXXI. Igitur in locum ambobus placitum exercitus conveniunt; ibi, fide data et accepta, Jugurtha Bocchi animum oratione accendit: "Romanos injustos, profunda avaritia, communes omnium hostes esse: eandem illos causam belli cum Boccho habere, quam secum et cum aliis gentibus, lubidinem imperitandi; queis omnia regna adversa sint: tum sese, paullo ante Carthaginenses, item regem Persen, post uti quisque opulentissimus videatur, ita Romanis hostem fore." His atque aliis talibus dictis ad Cirtam oppidum iter constituunt, quod ibi Metellus praedam captivosque et impedimenta locaverat. Ita Jugurtha ratus, aut capta urbe operae pretium fore, aut si Romanus auxilio suis venisset, proelio sese certaturos. Nam callidus id modo festinabat, Bocchi pacem imminuere, ne moras agitando aliud quam bellum mallet.

LXXXII. Imperator postquam de regum societate cognovit, non temere, neque, uti saepe jam victo Jugurtha consueverat, omnibus locis pugnandi copiam facit; ceterum haud procul ab Cirta castris munitis

reges opperitur; melius ratus, cognitis Mauris, quoniam is novus hostis accesserat, ex commodo pugnam facere. Interim Roma per litteras certior fit provinciam Numidiam Mario datam: nam consulem factum ante acceperat. Queis rebus supra bonum atque honestum percussus, neque lacrimas tenere, neque moderari linguam: vir egregius in aliis artibus nimis molliter aegritudinem pati. Quam rem alii in superbiam vertebant: alii bonum ingenium contumelia accensum esse; multi, quod jam parta victoria ex manibus eriperetur; nobis satis cognitum est, illum magis honore Marii quam injuria sua, excruciatum, neque tam anxie laturum fuisse, si adempta provincia alii quam Mario traderetur.

LXXXIII. Igitur eo dolore impeditus, et quia stultitiae videbatur alienam rem periculo suo curare, legatos ad Bocchum mittit postulatum: "ne sine causa hostis populo Romano fieret; habere tum magnam copiam societatis amicitiaeque conjungendae, quae potior bello esset; quamquam opibus confideret, non debere incerta pro certis mutare; omne bellum sumi facile, ceterum aegerrime desinere; non in ejusdem potestate initium ejus et finem esse: incipere cuivis, etiam ignavo, licere; deponi, quum victores velint: proinde sibi regnoque consuleret, neu florentes res suas cum Jugurthae perditis misceret." Ad ea rex satis placide verba facit: "sese pacem cupere, sed Jugurthae fortunarum misereri; si eadem illi copia fieret, omnia conventura." Rursus imperator contra postulata Bocchi nuncios mittit: ille probare, partim abnuere. Eo modo saepe ab utroque missis remissisque nunciis tempus procedere, et ex Metelli voluntate, bellum intactum trahi.

LXXXIV. At Marius, ut supra diximus, cupientissima plebe consul factus, postquam ei provinciam Numidiam populus jussit, ante jam infestus nobilitati, tum vero multus atque ferox instare; singulos modo, modo universos laedere; dictitare "sese consulatum ex victis illis spolia cepisse;" alia praeterea magna pro se, et illis dolentia. Interim, quae bello opus erant, prima habere; postulare legionibus supplementum, auxilia a populis et regibus sociisque arcescere; praeterea ex Latio fortissimum quemque, plerisque militiae, paucos fama cognitos accire, et ambiendo cogere homines emeritis stipendiis secum proficisci. Neque illi senatus, quamquam adversus erat, de ullo negotio abnuere audebat; ceterum supplementum etiam laetus decreverat, quia neque plebi militia volenti putabatur, et Marius aut belli usum aut studia vulgi amissurus. Sed ea res frustra sperata; tanta lubido cum Mario eundi plerosque invaserat. Sese quisque praeda locupletem fore, victorem domum rediturum, alia hujusmodi, animis trahebant: et eos non paullum oratione sua Marius arrexerat. Nam postquam, omnibus quae postulaverat decretis, milites scribere vult, hortandi causa, simul et nobilitatem, uti consueverat, exagitandi, concionem populi advocavit. Deinde hoc modo disseruit.

LXXXV. "Scio ego, Quirites, plerosque non isdem artibus imperium a vobis petere et, postquam adepti sunt, gerere; primo industrios, supplices, modicos esse; deinde per ignaviam et superbiam aetatem agere. Sed mihi contra ea videtur; nam quo universa respublica pluris est quam consulatus aut praetura, eo majore cura illam administrari quam haec

peti debere. Neque me fallit, quantum cum maximo beneficio vestro negotii sustineam. Bellum parare simul, et aerario parcere; cogere ad militiam eos quos nolis offendere; domi forisque omnia curare; et ea agere inter invidos, occursantes, factiosos, opinione, Quirites, asperius est. Ad hoc alii si deliquere, vetus nobilitas, majorum fortia facta, cognatorum et affinium opes, multae clientelae, omnia haec praesidio adsunt: mihi spes omnes in memet sitae, quas necesse est et virtute et innocentia tutari: nam alia infirma sunt. Et illud intelligo, Quirites, omnium ora in me conversa esse; aequos bonosque favere: quippe benefacta mea reipublicae procedunt: nobilitatem locum invadendi quaerere. Quo mihi acrius annitendum est, ut neque vos capiamini, et illi frustra sint. Ita ad hoc aetatis a pueritia fui, ut omnes labores, pericula consueta habeam. Quae ante vestra beneficia gratuito faciebam, ea uti accepta mercede deseram, non est consilium, Quirites. Illis difficile est in potestatibus temperare, qui per ambitionem sese probos simulavere; mihi, qui omnem aetatem in optimis artibus egi, bene facere jam ex consuetudine in naturam vertit. Bellum me gerere cum Jugurtha jussistis; quam rem nobilitas aegerrime tulit. Quaeso, reputate cum animis vestris, num id mutare melius sit, si quem ex illo globo nobilitatis ad hoc aut aliud tale negotium mittatis, hominem veteris prosapiae ac multarum imaginum et nullius stipendii: scilicet, ut in tanta re ignarus omnium trepidet, festinet, sumat aliquem ex populo monitorem officii sui. Ita plerumque evenit, ut quem vos imperare jussistis, is sibi imperatorem alium quaerat. Atque ego scio, Quirites, qui, postquam consules facti

sunt, acta majorum, et Graecorum militaria praecepta legere coeperint; homines praeposteri. Nam gerere quam fieri tempore posterius, re atque usu prius est. Comparate nunc, Quirites, cum illorum superbia me hominem novum. Quae illi audire et legere solent, eorum partem vidi, alia egomet gessi; quae illi literis, ego militando didici. Nunc vos existimate, facta an dicta pluris sint. Contemnunt novitatem meam; ego illorum ignaviam: mihi fortuna, illis probra objectantur; quamquam ego naturam unam et communem omnium existimo, sed fortissimum quemque generosissimum. Ac si jam ex patribus Albini aut Bestiae quaeri posset, mene an illos ex se gigni maluerint, quid responsuros creditis, nisi sese liberos quam optimos voluisse? Quod si jure me despiciunt, faciant idem majoribus suis, quibus, uti mihi, ex virtute nobilitas coepit. Invident honori meo; ergo invideant labori, innocentiae, periculis etiam meis, quoniam per haec illum cepi. Verum homines corrupti superbia ita aetatem agunt, quasi vestros honores contemnant; ita hos petunt, quasi honeste vixerint. Nae illi falsi sunt, qui diversissimas res pariter expectant, ignaviae voluptatem et praemia virtutis. Atque etiam quum apud vos aut in senatu verba faciunt, pleraque oratione majores suos extollunt; eorum fortia facta memorando clariores sese putant. Quod contra est: nam quanto vita illorum praeclarius, tanto horum secordia flagitiosior. Et profecto ita se res habet: majorum gloria posteris lumen est, neque bona neque mala in occulto patitur. Hujusce rei ego inopiam patior, Quirites; verum, id quod multo praeclarius est, meamet facta mihi dicere licet. Nunc videte,

quam iniqui sint. Quod ex aliena virtute sibi arrogant, id mihi ex mea non concedunt: scilicet, quia imagines non habeo, et quia mihi nova nobilitas est; quam certe peperisse melius est, quam acceptam corrupisse. Equidem ego non ignoro, si jam respondere velint, abunde illis facundam et compositam orationem fore. Sed in maximo vestro beneficio quum omnibus locis me vosque maledictis lacerent, non placuit reticere, ne quis modestiam in conscientiam duceret. Nam me quidem, ex animi mei sententia nulla oratio laedere potest: quippe vera necesse est bene praedicet; falsam vita moresque mei superant. Sed, quoniam vestra consilia accusantur, qui mihi summum honorem et maximum negotium imposuistis, etiam atque etiam reputate, num eorum poenitendum sit. Non possum fidei causa imagines, neque triumphos aut consulatus majorum meorum ostentare; at, si res postulet, hastas, vexillum, phaleras, alia militaria dona; praeterea, cicatrices adverso corpore. Hae sunt meae imagines, haec nobilitas, non hereditate relicta, ut illa illis, sed quae ego plurimis laboribus et periculis quaesivi. Non sunt composita verba mea; parum id facio; ipsa se virtus satis ostendit: illis artificio opus est, uti turpia facta oratione tegant. Neque litteras Graecas didici: parum placebat eas discere, quippe quae ad virtutem doctoribus nihil profuerunt. At illa multo optima reipublicae doctus sum; hostem ferire, praesidia agitare; nihil metuere, nisi turpem famam; hiemem et aestatem juxta pati; humi requiescere; eodem tempore inopiam et laborem tolerare. His ego praeceptis milites hortabor: neque illos arcte colam, me opulenter; neque gloriam meam laborem illorum faciam.

Hoc est utile, hoc civile imperium. Namque, quum tute per mollitiem agas, exercitum supplicio cogere, id est, dominum, non imperatorem, esse. Haec atque talia majores vestri faciendo seque remque publicam celebravere: queis nobilitas freta, ipsa dissimilis moribus, nos illorum aemulos contemnit; et omnes honores non ex merito, sed quasi debitos a vobis repetit. Ceterum homines superbissimi procul errant. Majores eorum omnia, quae licebat, illis reliquere, divitias, imagines, memoriam sui praeclaram: virtutem non reliquere, neque poterant: ea sola neque datur dono, neque accipitur. Sordidum me et incultis moribus aiunt, quia parum scite convivium exorno, neque histrionem ullum, neque pluri pretii coquum quam villicum habeo; quae mihi lubet confiteri. Nam ex parente meo et ex aliis sanctis viris ita accepi, munditias mulieribus, viris laborem convenire, omnibusque bonis oportere plus gloriae, quam divitiarum esse; arma, non suppellectilem decori esse. Quin ergo quod juvat, quod carum aestimant, id semper faciant; ament, potent; ubi adolescentiam habuere, ibi senectutem agant, in conviviis, dediti ventri et turpissimae parti corporis; sudorem, pulverem, et alia talia, relinquunt nobis, quibus illa epulis jucundiora sunt. Verum non est ita. Nam ubi se flagitiis dedecoravere turpissimi viri, bonorum praemia ereptum eunt. Ita injustissime luxuria et ignavia, pessimae artes, illis, qui coluere eas, nihil officiunt; reipublicae innoxiae cladi sunt. Nunc, quoniam illis, quantum mores mei, non illorum flagitia poscebant, respondi, pauca de republica loquar. Primum omnium de Numidia bonum habetote animum, Quirites. Nam quae ad hoc tempus

Jugurtham tutata sunt, omnia removistis, avaritiam, imperitiam, superbiam. Deinde exercitus ibi est locorum sciens; sed mehercule magis strenuus quam felix. Nam magna pars ejus avaritia aut temeritate ducum attrita est. Quamobrem vos, quibus militaris est aetas, annitimini mecum et capessite rempublicam; neque quemquam ex calamitate aliorum aut imperatorum superbia metus ceperit. Egomet in agmine, in proelio, consultor idem et socius periculi vobiscum adero; meque vosque in omnibus rebus juxta geram. Et profecto dis juvantibus omnia matura sunt, victoria, praeda, laus; quae si dubia aut procul essent, tamen omnes bonos reipublicae subvenire decebat. Etenim ignavia nemo immortalis factus, neque quisquam parens liberis uti aeterni forent optavit; magis, uti boni honestique vitam exigerent. Plura dicerem, Quirites, si timidis virtutem verba adderent; nam strenuis abunde dictum puto."

LXXXVI. Hujuscemodi oratione habita Marius postquam plebis animos arrectos videt, propere com-
 meatu, stipendio, armis, aliis utilibus naves onerat: cum his A. Manlium legatum proficisci jubet. Ipse interea milites scribere, non more majorum, neque ex classibus, sed uti cujusque lubido erat, capite censos plerosque. Id factum alii inopia bonorum, alii per ambitionem consulis, memorabant, quod ab eo genere celebratus auctusque erat; et homini potentiam quaerenti egentissimus quisque opportunissimus, cui neque sua curae, quippe quae nulla sunt, et omnia cum pretio honesta videntur. Igitur Marius cum majore aliquanto numero, quam decretum erat, in Africam profectus diebus paucis Uticam advehitur. Exercitus

ei traditur a P. Rutilio legato; nam Metellus conspectum Marii fugerat, ne videret ea, quae audita animus tolerare nequiverat.

LXXXVII. Sed consul, expletis legionibus cohortibusque auxiliariis, in agrum fertilem et praeda onustum proficiscitur: omnia ibi capta militibus donat; dein castella et oppida natura et viris parum munita aggreditur: proelia multa, ceterum levia, alia aliis locis facere. Interim novi milites sine metu pugnae adesse; videre fugientes capi, occidi; fortissimum quemque tutissimum; armis libertatem, patriam, parentesque et alia omnia tegi; gloriam atque divitias quaeri. Sic brevi spatio novi veteresque coaluere, et virtus omnium aequalis facta. At reges, ubi de adventu Marii cognoverunt, diversi in locos difficiles abeunt. Ita Jugurthae placuerat, speranti mox effusos hostes invadi posse; Romanos, sicuti plerosque, remoto metu laxius licentiusque futuros.

LXXXVIII. Metellus interea Romam profectus contra spem suam laetissimis animis excipitur; plebi patribusque, postquam invidia decesserat, juxta carus. Sed Marius impigre prudenterque suorum et hostium res pariter attendere; cognoscere quid boni utrisque, aut contra, esset; explorare itinera regum, consilia et insidias antevenire; nihil apud se remissum, neque apud illos tutum pati. Itaque et Gaetulos et Jugurtham, ex sociis nostris praedam agentes, saepe aggressus in itinere fuderat, ipsumque regem haud procul ab oppido Cirta armis exuerat. Quae postquam gloriosa modo, neque belli patrandi, cognovit, statuit urbes, quae viris aut loco pro hostibus et adversum se opportunissimae erant, singulas circumvenire: ita

Jugurtham aut praesidiis nudatum, si ea pateretur, aut proelio certaturum. Nam Bocchus nuncios ad eum saepe miserat, “velle populi Romani amicitiam, ne quid ab se hostile timeret.” Id simulaveritne, quo improvisus gravior accideret, an mobilitate ingenii pacem atque bellum mutare solitus, parum exploratum est.

LXXXIX. Sed consul, uti statuerat, oppida castellaque munita adire; partim vi, alia metu aut praemia ostentando avertere ab hostibus. Ac primo mediocria gerebat, existimans Jugurtham ob suos tutandos in manus venturum. Sed ubi illum procul abesse et aliis negotiis intentum accepit, majora et magis aspera aggredi tempus visum est. Erat inter ingentes solitudines oppidum magnum atque valens, nomine Capsa, cujus conditor Hercules Libys memorabatur. Ejus cives apud Jugurtham immunes, levi imperio, et ob ea fidelissimi habebantur, muniti adversum hostes non moenibus modo et armis atque viris, verum etiam multo magis locorum asperitate. Nam praeter oppido propinqua alia omnia vasta, inculta, egentia aquae, infesta serpentibus; quarum vis, sicuti omnium ferarum, inopia cibi acrior; ad hoc natura serpentium, ipsa perniciosa, siti magis quam alia re accenditur. Ejus potiendi Marium maxima cupido invaserat, quum propter usum belli, tum quia res aspera videbatur; et Metellus oppidum Thalam magna gloria ceperat, haud dissimiliter situm munitumque, nisi quod apud Thalam haud longe a moenibus aliquot fontes erant, Capsenses una modo, atque ea intra oppidum, jugi aqua, cetera pluvia utebantur. Id ibique et in omni Africa, quae procul a mari incultius agebat, eo facilius tolerabatur, quia Numidae plerumque lacte et ferina

carne vescebantur, neque salem neque alia irritamenta gulae quaerebant; cibus illis adversum famem atque sitim, non lubidini neque luxuriae erat.

XC. Igitur consul, omnibus exploratis, credo dis fretus (nam contra tantas difficultates consilio satis providere non poterat; quippe etiam frumenti inopia tentabatur, quod Numidae pabulo pecoris magis quam arvo student, et, quodcumque natum fuerat jussu regis in loca munita contulerant, ager autem aridus et frugum vacuus ea tempestate, nam aestatis extremum erat); tamen pro rei copia satis providenter exornat; pecus omne, quod superioribus diebus praedae fuerat, equitibus auxiliariis agendum attribuit, A. Manlium legatum cum cohortibus expeditis ad oppidum Laris, ubi stipendium et commeatum locaverat, ire jubet; se praedabundum post paucos dies eodem venturum. Sic incepto suo occultato perguit ad flumen Tanam.

XCI. Ceterum in itinere quotidie pecus exercitui per centurias, item turmas aequaliter distribuere, et ex coriis utres uti fierent curabat; simul et inopiam frumenti lenire, et ignaris omnibus parare, quae mox usui forent. Denique sexto die, quum ad flumen ventum est, maxima vis utrius effecta. Ibi castris levi munimento positis, milites cibum capere, atque uti simul cum occasu solis egrederentur, paratos esse jubet omnibus sarcinis abjectis, aqua modo seque et jumenta onerare. Dein, postquam tempus visum, castris egreditur, noctemque totam itinere facto consedit: idem proxima facit: dein tertia multo ante lucis adventum pervenit in locum tumultuosum, ab Capsa non amplius duum millium intervallo; ibique

quam occultissime potest cum omnibus copiis opperitur. Sed ubi dies coepit, et Numidae, nihil hostile metuentes, multi oppido egressi, repente omnem equitatum, et cum his velocissimos pedites cursu tendere ad Capsam et portas obsidere, jubet; deinde ipse intentus propere sequi, neque milites praedari sinere. Quae postquam oppidani cognovere, res trepidae, metus ingens, malum improvisum, ad hoc pars civium extra moenia in hostium potestate, coëgere, uti de ditionem facerent. Ceterum oppidum incensum; Numidae puberes interfecti; alii omnes venum dati; praeda militibus divisa. Id facinus contra jus belli non avaritia neque scelere consulis admissum; sed quia locus Jugurthae opportunus, nobis aditu difficilis, genus hominum mobile, infidum, neque beneficio neque metu coërcitum.

XCII. Postquam tantam rem Marius sine ullo suorum incommodo patravit, magnus et clarus antea, major et clarior haberi coepit. Omnia, non bene consulta modo, verum etiam casu data in virtutem trahebantur; milites, modesto imperio habiti simul et locupletes, ad caelum ferre; Numidae magis quam mortalem timere; postremo omnes, socii atque hostes, credere, illi aut mentem divinam esse, aut deorum nutu cuncta portendi. Sed consul, ubi ea res bene evenit, ad alia oppida pergat, pauca repugnantibus Numidis capit, plura, deserta propter Capsensium miserias, igni corrumpit: luctu atque caede omnia complentur. Denique multis locis potitus, ac plerisque exercitu incruento, aliam rem aggreditur, non eadem asperitate, qua Capsensium, ceterum haud secus difficilem. Namque haud longe a flumine Mulucha,

quod Jugurthae Bocchique regnum disjungebat, erat inter ceteram planitiem mons saxeus, mediocri castello satis patens, in immensum editus, uno perangusto aditu relicto: nam omnis natura, velut opere atque consulto, praeceps. Quem locum Marius, quod ibi regis thesauri erant, summa vi capere intendit. Sed ea res forte, quam consilio melius gesta. Nam castello virorum atque armorum satis, magna vis frumenti et fons aquae, aggeribus turribusque et aliis machinationibus locus importunus, iter castellanorum angustum admodum, utrimque praecisum. Vineae cum ingenti periculo frustra agitabantur: nam quum eae paullum processerant, igni aut lapidibus corrumpebantur; milites neque pro opere consistere, propter iniquitatem loci, neque inter vineas sine periculo administrare; optimus quisque cadere, aut sauciari; ceteris metus augeri.

XCIII. At Marius, multis diebus et laboribus consumtis, anxius trahere cum animo suo omitteretne inceptum, quoniam frustra erat, an fortunam opperiretur, qua saepe prospere usus fuerat. Quae quum multos dies noctesque aestuans agitaret, forte quidam Ligus ex cohortibus auxiliariis miles gregarius, castris aquatum egressus, haud procul ab latere castelli, quod aversum proeliantibus erat, animum advertit inter saxa repentem cochleam: quarum quum unam atque alteram, dein plures peteret, studio legendi paullatim prope ad summum montis egressus est. Ubi postquam solitudinem intellexit, more humani ingenii cupido difficilia faciendi animum vertit. Et forte in eo loco grandis ilex coaluerat inter saxa, paullum modo prona, deinde flexa atque aucta in

altitudinem, quo cuncta gignentium natura fert; cujus ramis modo, modo eminentibus saxis nisus Ligus castelli planitiem perscribit; quod cuncti Numidae intenti proeliantibus aderant. Exploratis omnibus, quae mox usui fore ducebat, eadem regreditur, non temere, uti escenderat, sed tentans omnia et circumspiciens. Itaque Marium propere adit, acta edocet, hortatur, ab ea parte, qua ipse escenderat, castellum tenet; pollicetur sese itineris periculique ducem. Marius cum Ligure, promissa ejus cognitum, ex praesentibus misit; quorum uti cujusque ingenium erat, ita rem difficilem aut facilem nunciavere. Consulis animus tamen paululum arrectus. Itaque ex copia tubicinum et cornicinum numero quinque quam velocissimos delegit, et cum his, praesidio qui forent, quatuor centuriones, omnesque Liguri parere jubet, et ei negotio proximum diem constituit.

XCIV. Sed ubi ex praecepto tempus visum, paratis compositisque omnibus ad locum pergit. Ceterum illi, qui ascensuri erant, praedocti ab duce, arma ornatumque mutaverant, capite atque pedibus nudis, uti prospectus nisusque per saxa facilius foret; super terga gladii et scuta, verum ea Numidica ex coriis, ponderis gratia simul, et offensa quo levius streperent. Igitur praegrediens Ligus saxa et si quae vetustate radices eminebant laqueis vinciebat, quibus allevati facilius escenderent; interdum timidos insolentia itineris levare manu, ubi paullo asperior ascensus, singulos prae se inermes mittere; deinde ipse cum illorum armis sequi, quae dubia nisu videbantur, potissimus tentare, ac saepius eadem ascendens descendensque, dein statim digrediens, ceteris audaciam

addere. Igitur diu multumque fatigati tandem in castellum perveniunt, desertum ab ea parte, quod omnes, sicuti aliis diebus, adversum hostes aderant. Marius, ubi ex nunciis quae Ligus egerat cognovit, quamquam toto die intentos proelio Numidas habuerat, tum vero cohortatus milites et ipse extra vineas egressus, testudine acta succedere, et simul hostem tormentis sagittariisque et funditoribus eminus terrere. At Numidae saepe antea vineis Romanorum subversis, item incensis, non castelli moenibus sese tutabantur, sed pro muro dies noctesque agitare; maledicere Romanis, ac Mario vecordiam objectare; militibus nostris Jugurthae servitium minari; secundis rebus feroces esse. Interim omnibus, Romanis hostibusque, proelio intentis, magna utrimque vi pro gloria atque imperio his, illis pro salute certantibus, repente a tergo signa canere; ac primo mulieres et pueri, qui visum processerant, fugere; deinde uti quisque muro proximus erat, postremo cuncti, armati inermesque. Quod ubi accidit, eo acrius Romani instare, fundere ac plerosque tantummodo sauciare, dein super occisorum corpora vadere, avidi gloriae, certantes murum petere, neque quemquam omnium praeda morari. Sic forte correcta Marii temeritas gloriam ex culpa invenit.

XCV. Ceterum dum ea res geritur, L. Sulla quaestor cum magno equitatu in castra venit; quos uti ex Latio et a sociis cogeret Romae relictus erat. Sed, quoniam tanti viri res admonuit, idoneum visum est, de natura cultuque ejus paucis dicere; neque enim alio loco de Sullae rebus dicturi sumus; et L. Sisenna, optime et diligentissime omnium, qui eas res dixere

persecutus, parum mihi libero ore locutus videtur. Igitur Sulla gentis patriciae nobilis fuit, familia prope jam extincta majorum ignavia; litteris Graecis atque Latinis juxta atque doctissime eruditus, animo ingenti, cupidus voluptatum, sed gloriae cupidior, otio luxurioso esse; tamen ab negotiis numquam voluptas remorata, nisi quod de uxore potuit honestius consuli; facundus, callidus, et amicitia facilis; ad simulanda negotia altitudo ingenii incredibilis; multarum rerum ac maxime pecuniae largitor. Atque illi, felicissimo omnium ante civilem victoriam, numquam super industriam fortuna fuit; multique dubitavere, fortior an felicior esset: nam postea quae fecerit incertum habeo pudeat magis an pigeat disserere.

XCVI. Igitur Sulla, ut supra dictum est, postquam in Africam atque in castra Marii cum equitatu venit, rudis antea et ignarus belli, sollertissimus omnium in paucis tempestatibus factus est. Ad hoc milites benigne appellare; multis rogantibus, aliis per se ipse dare beneficia, invitus accipere, sed ea properantius quam aes mutuum reddere; ipse ab nullo repetere, magis id laborare ut illi quam plurimi deberent; joca atque seria cum humillimis agere; in operibus, in agmine, atque ad vigilias multus adesse, neque interim, quod prava ambitio solet, consulis, aut cujusquam boni, famam laedere; tantummodo neque consilio neque manu priorem alium pati; plerosque antevenire. Queis rebus et artibus brevi Mario militibusque carissimus factus.

XCVII. At Jugurtha, postquam oppidum Capsam aliosque locos munitos et sibi utiles, simul et magnam pecuniam amiserat, ad Bocchum nuncios

mittit, "quam primum in Numidiam copias adduceret; proelii faciendi tempus adesse." Quem ubi cunctari accepit et dubium belli atque pacis rationes trahere, rursus, uti antea, proximos ejus donis corrumpit, ipsique Mauro pollicetur Numidiae partem tertiam, si aut Romani Africa expulsi, aut integris suis finibus bellum compositum foret. Eo praemio illectus Bocchus cum magna multitudine Jugurtham accedit. Ita amborum exercitu conjuncto Marium, jam in hiberna proficiscentem, vix decima parte die reliqua, invadunt, rati noctem, quae jam aderat, et victis sibi munimento fore, et si vicissent nullo impedimento, quia locorum scientes erant; contra Romanis utrumque casum in tenebris difficiliorem fore. Igitur simul consul ex multis de hostium adventu cognovit, et ipsi hostes aderant; et, priusquam exercitus aut instrui, aut sarcinas colligere, denique antequam signum aut imperium ullum accipere quivit, equites Mauri atque Gaetuli, non acie neque ullo more proelii, sed catervatim, uti quosque fors conglobaverat, in nostros concurrunt; qui omnes trepidi improviso metu, ac tamen virtutis memores, aut arma capiebant, aut capientes alios ab hostibus defensabant; pars equos escendere, obviam ire hostibus; pugna latrocinio magis quam proelio similis fieri; sine signis, sine ordinibus, equites pedites permixti caedere alios, alios obtruncare, multos, contra adversos acerrime pugnantes, ab tergo circumvenire; neque virtus neque arma satis tegere, quod hostes numero plures et undique circumfusi; denique Romani veteres [novique], et ob ea scientes belli, si quos locus aut casus conjunxerat,

orbis facere; atque ita ab omnibus partibus simul tecti et instructi hostium vim sustentabant.

XCVIII. Neque in eo tam aspero negotio ter-
ritus Marius aut magis, quam antea, demisso animo
fuit, sed cum turma sua, quam ex fortissimis magis
quam familiarissimis paraverat, vagari passim, ac
modo laborantibus suis succurrere, modo hostes, ubi
confertissimi obstiterant, invadere; manu consulere
militibus, quoniam imperare conturbatis omnibus non
poterat. Jamque dies consumptus erat, quum tamen
barbari nihil remittere, atque, uti reges praeceperant,
noctem pro se rati, acrius instare. Tum Marius ex
copia rerum consilium trahit, atque, uti suis receptui
locus esset, colles duos propinquos inter se occupat;
quorum in uno, castris parum amplo, fons aquae mag-
nus erat, alter usui opportunus, quia magna parte
editus et praeceps pauca munimenta quaerebat. Cete-
rum apud aquam Sullam cum equitibus noctem agi-
tare jubet; ipse paullatim dispersos milites, neque
minus hostibus conturbatis, in unum contrahit; dein
cunctos pleno gradu in collem subducit. Ita reges loci
difficultate coacti, proelio deterrentur; neque tamen
suos longius abire sinunt, sed utroque colle multi-
tudine circumdato effusi consedere. Dein crebris ig-
nibus factis plerumque noctis barbari suo moro laetari,
exsultare, strepere vocibus, et ipsi duces feroces, quia
non fugerent, pro victoribus agere. Sed ea cuncta
Romanis ex tenebris et editioribus locis facilia visu
magnoque hortamento erant.

XCIX. Plurimum vero Marius imperitia hostium
confirmatus quam maximum silentium haberi jubet;
ne signa quidem, uti per vigilias solebant, canere.

Deinde, ubi lux adventabat, defessis jam hostibus et paullo ante somno captis, de improvise vigiles, item cohortium, turmarum, legionum tubicines simul omnes signa canere, milites clamorem tollere atque portis erumpere. Mauri atque Gaetuli, ignoto et horribili sonitu repente exciti, neque fugere, neque arma capere, neque omnino facere aut providere quidquam poterant; ita cunctos, strepitu, clamore, nullo subveniente, nostris instantibus, tumultu, terrore formido quasi vecordia, ceperat. Denique omnes fusi fugatique, arma et signa militaria pleraque capta, pluresque eo proelio, quam omnibus superioribus, interemti; nam somno et metu insolito impedita fuga.

C. Dein Marius, uti coeperat, in hiberna proficiscitur; quae propter com meatum in oppidis maritimis agere decreverat; neque tamen victoria secors aut insolens factus; sed pariter atque in conspectu hostium quadrato agmine incedere. Sulla cum equitatu apud dextimos, in sinistra A. Manlius cum funditoribus et sagittariis, praeterea cohortes Ligurum curabat; primos et extremos cum expeditis manipulis tribunos locaverat. Perfugae, minime cari et regionum scientissimi, hostium iter explorabant: simul consul, quasi nullo imposito, omnia providere; apud omnes adesse; laudare, increpare merentes. Ipse armatus intentusque, item milites cogebat; neque secus, atque iter facere, castra munire, excubium in portas cohortes ex legionibus, pro castris equites auxiliosos mittere; praeterea alios super vallum in munimentis locare, vigiliis ipse circumire, non tam diffidentia futurum, quae imperavisset, quam uti militibus exaequatus cum imperatore labos volentibus esset. Et sane Marius

illo et aliis temporibus Jugurthini belli pudore magis quam malo exercitum coercebat; quod multi per ambitionem fieri aiebant, pars, quod a pueritia consuetam duritiam et alia, quae ceteri miserias vocant, voluptati habuisset: nisi tamen res publica, pariter ac saevissimo imperio, bene atque decore gesta.

CI. Igitur quarto denique die haud longe ab oppido Cirta undique simul speculatores citi sese ostendunt, qua re hostes adesse intelligitur. Sed quia diversi redeuntes, alius ab alia parte atque omnes idem significabant, consul incertus, quonam modo aciem instrueret, nullo ordine commutato, adversum omnia paratus ibidem opperitur. Ita Jugurtham spes frustrata, qui copias in quatuor partes distribuerat, ratus ex omnibus aequae aliquos ab tergo hostibus venturos. Interim Sulla, quem primum hostes attigerant, cohortatus suos, turmatim et quam maxime confertis equis ipse aliique Mauros invadunt, ceteri in loco manentes ab jaculis eminus emissis corpora tegere, et si qui in manus venerant obtruncare. Dum eo modo equites proeliantur, Bocchus cum peditibus, quos Volux filius ejus adduxerat, neque in priore pugna, in itinere morati, affuerant, postremam Romanorum aciem invadunt. Tum Marius apud primos agebat, quod ibi Jugurtha cum plurimis erat. Dein Numida, cognito Bocchi adventu, clam cum paucis ad pedites convertit; ibi Latine (nam apud Numantiam loqui didicerat) exclamat: "nostros frustra pugnare; paullo ante Marium sua manu interfectum;" simul gladium sanguine oblitum ostendere, quem in pugna satis impigre occiso pedite nostro cruentaverat. Quod ubi milites accepere, magis atrocitate rei quam fide nuncii

terrentur: simulque barbari animos tollere, et in percussos Romanos acrius incedere. Jamque paulum ab fuga aberant, quum Sulla, profligatis iis, quos adversum ierat, Mauris ab latere incurrit. Bocchus statim avertitur. At Jugurtha, dum sustentare suos et prope jam adeptam victoriam retinere cupit, circumventus ab equitibus, dextra, sinistra omnibus occisis, solus inter tela hostium vitabundus erumpit. Atque interim Marius fugatis equitibus occurrit auxilio suis, quos pelli jam acceperat. Denique hostes undique fusi. Tum spectaculum horribile in campis patentibus; sequi, fugere, occidi, capi; equi, viri afflicti, ac multi vulneribus acceptis neque fugere posse, neque quietem pati; niti modo, ac statim concidere: postremo omnia, qua visus erat, constrata telis, armis, cadaveribus, et inter ea humus infecta sanguine.

CII. Postea loci consul haud dubie jam victor pervenit in oppidum Cirtam, quo initio profectus intenderat. Eo post diem quintum, quam iterum barbari male pugnaverant, legati a Boccho veniunt, qui regis verbis ab Mario petivere, "duo quam fidissimos ad eum mitteret: velle de suo et de populi Romani commodo cum iis disserere." Ille statim L. Sullam et A. Manlium ire jubet. Qui quamquam acciti ibant, tamen placuit verba apud regem facere, uti ingenium aut aversum flecterent, aut cupidum pacis vehementius accenderent. Itaque Sulla, cujus facundiae, non aetati, a Manlio concessum, pauca verba hujuscemodi locutus: "Rex Bocche, magna nobis laetitia est, quum te talem virum di monuere, uti aliquando pacem quam bellum malles, neu te optimum cum pessimo omnium Jugurtha miscendo commaculares; simul nobis de-

meres acerbam necessitudinem, pariter te errantem et illum sceleratissimum persequi. Ad hoc populo Romano jam a principio [inopi] melius visum, amicos quam servos quaerere; tutiusque rati volentibus quam coactis imperitare. Tibi vero nulla opportunior nostra amicitia; primum, quod procul absumus, in quo offensae minimum, gratia par ac si prope adessemus; dein, quod parentes abunde habemus, amicorum neque nobis neque cuiquam omnium satis. Atque hoc utinam a principio tibi placuisset! profecto ex populo Romano ad hoc tempus multo plura bona accepisses, quam mala perpessus es. Sed, quoniam humanarum rerum Fortuna pleraque regit, cui scilicet placuisse te et vim et gratiam nostram experiri, nunc, quando per illam licet, festina atque ut coepisti perge. Multa atque opportuna habes, quo facilius errata officiis superes. Postremo hoc in pectus tuum demitte, numquam populum Romanum beneficiis victum: nam, bello quid valeat, tute scis." Ad ea Bocchus placide et benigne; simul pauca pro delicto suo verba facit: "se non hostili animo, sed ob regnum tutandum, arma cepisse: nam Numidiae partem, unde vi Jugurtham expulerit, jure belli suam factam, eam vastari ab Mario pati nequivisse; praeterea, missis antea Romam legatis, repulsum ab amicitia. Ceterum vetera omittere, ac tum, si per Marium liceret, legatos ad senatum missurum." Dein, copia facta, animus barbari ab amicis flexus, quos Jugurtha, cognita legatione Sullae et Manlii, metuens id quod parabatur, donis corruperat.

CIII. Marius interea, exercitu in hibernis composito, cum expeditis cohortibus et parte equitatus

proficiscitur in loca sola, obsessum turrim regiam, quo Jugurtha perfugas omnes praesidium imposuerat. Tum rursus Bocchus, seu reputando, quae sibi duobus proeliis venerant, seu admonitus ab amicis, quos incorruptos Jugurtha reliquerat, ex omni copia necessariorum quinque deligit, quorum et fides cognita, et ingenia validissima erant. Eos ad Marium, ac dein, si placeat, Romam, legatos ire jubet; agendarum rerum, et quocumque modo belli componendi, licentiam permittit. Illi mature ad hiberna Romanorum proficiscuntur: deinde, in itinere a Gaetulis latronibus circumventi spoliatique, pavidi, sine decore ad Sullam perfugiunt, quem consul in expeditionem proficiscens pro praetore reliquerat. Eos ille non pro vanis hostibus, ut meriti erant, sed accurate ac liberaliter habuit; qua re barbari et famam Romanorum avaritiae falsam, et Sullam ob munificentiam in sese amicum rati. Nam etiam tum largitio multis ignara, munificus nemo putabatur, nisi pariter volens, dona omnia in benignitate habebantur. Igitur quaestori mandata Bocchi patefaciunt; simul ab eo petunt, uti fautor consultorque sibi adsit; copias, fidem, magnitudinem regis sui, et alia, quae aut utilia aut benevolentiae esse credebant, oratione extollunt; dein, Sulla omnia pollicito, docti, quo modo apud Marium, item apud senatum, verba facerent, circiter dies XL. ibidem opperiuntur.

CIV. Marius postquam, confecto, quo intenderat, negotio, Cirtam redit, de adventu legatorum certior factus, illosque et Sullam ab Utica venire jubet, item L. Bellienum praetorem, praeterea omnes undique senatorii ordinis, quibuscum mandata Bocchi cognoscit. Legatis potestas eundi Romam fit ab con-

sule: interea induciae postulabantur. Ea Sullae et plerisque placuere: pauci ferocius decernunt, scilicet ignari humanarum rerum, quae fluxae et mobiles semper in adversa mutantur. Ceterum Mauri, impetratis omnibus rebus, tres Romam profecti cum Cn. Octavio Rufo, qui quaestor stipendium in Africam portaverat; duo ad regem redeunt. Ex his Bocchus, quum cetera, tum maxime benignitatem et studium Sullae, lubens accepit. Romae legatis ejus, postquam errasse regem et Jugurthae scelere lapsum deprecati sunt, amicitiam et foedus petentibus hoc modo respondetur: "Senatus et populus Romanus beneficii et injuriae memor esse solet: ceterum Boccho, quoniam poenitet, delicti gratiam facit: foedus et amicitia dabuntur, cum meruerit."

CV. Queis rebus cognitis Bocchus per litteras a Mario petivit, uti Sullam ad se mitteret; cujus arbitratu de communibus negotiis consuleretur. Is missus cum praesidio equitum atque peditum, item funditorum Balearium; praeterea sagittarii, et cohors Peligna cum velitaribus armis, itineris properandi causa, neque his secus atque aliis armis adversum tela hostium, quod ea levia sunt, muniti. Sed in itinere, quinto denique die, Volux filius Bocchi repente in campis patentibus cum mille non amplius equitibus sese ostendit; qui temere et effuse euntes Sullae aliisque omnibus et numerum ampliorum vero et hostilem metum efficiebant. Igitur sese quisque expedire, arma atque tela tentare, intendere: timor aliquantus sed spes amplior, quippe victoribus, et adversum eos, quos saepe vicerant. Interim equites, exploratum praemissi, rem, uti erat, quietam nunciant.

CVI. Volux adveniēns quaestorem appellat dicitque se a patre Boccho obviam illis simul, et praesidio, missum. Deinde eum et proximum diem sine metu conjuncti eunt. Post ubi castra locata et diei vesper erat, repente Maurus incerto vultu ad Sullam accurrit dicitque sibi ex speculatoribus cognitum, Jugurtham haud procul abesse; simul uti noctu clam secum profugeret rogat atque hortatur. Ille animo feroci negat “se toties fusum Numidam pertimescere; virtuti suorum satis credere; etiam si certa pestis adesset, mansurum potius, quam proditis quos ducebat turpi fuga incertae ac forsitan post paullo morbo interiturae vitae parceret.” Ceterum ab eodem monitus uti noctu proficiscerentur, consilium approbat, ac statim milites coenatos esse, in castris ignes quam creberrimos fieri, dein prima vigilia silentio egredi jubet. Jamque nocturno itinere fessis omnibus Sulla pariter cum ortu solis castra metabatur, quum equites Mauri nunciant Jugurtham circiter duum millium intervallo ante eos consedissee. Quod postquam auditum est, tum vero ingens metus nostros invadit: credere se proditos a Voluce, et insidiis circumventos. Ac fuere, qui dicerent manu vindicandum, neque apud illum tantum scelus inultum relinquendum.

CVII. At Sulla, quamquam eadem existimabat, tamen ab injuria Maurum prohibet: suos hortatur, “uti fortem animum gererent: saepe antea paucis strenuis adversum multitudinem bene pugnatum: quanto sibi in proelio minus pepercissent, tanto tutiores fore: nec quemquam decere, qui manus armaverit, ab inermis pedibus auxilium petere, in maximo metu nudum et caecum corpus ad hostes vertere.” Deinde

Volucem, quoniam hostilia faceret, Jovem Maximum obtestatus, ut sceleris atque perfidiae Bocchi testis adesset, ex castris abire jubet. Ille lacrimans orare, "ne ea crederet: nihil dolo factum, ac magis calliditate Jugurthae, cui, videlicet speculanti, iter suum cognitum esset. Ceterum, quoniam neque ingentem multitudinem haberet, et spes opesque ejus ex patre suo penderent, credere, illum nihil palam ausurum, quum ipse filius testis adesset: quare optimum factum videri, per media ejus castra palam transire: sese, vel praemissis vel ibidem relictis Mauris, solum cum Sulla iturum." Ea res, ut in tali negotio, probata; ac statim profecti, quia de improvviso acciderant, dubio atque haesitante Jugurtha, incolumes transeunt. Deinde paucis diebus, quo ire intenderant, perventum.

CVIII. Ibi cum Boccho Numida quidam, Aspar nomine, multum et familiariter agebat, praemissus ab Jugurtha, postquam Sullam accitum audierat, orator, et subdole speculatum Bocchi consilia; praeterea Dabar, Massugrae filius, ex gente Masinissae, ceterum materno genere impar (nam pater ejus ex concubina ortus erat), Mauro ob ingenii multa bona carus acceptusque; quem Bocchus, fidum esse Romanis multis antea tempestatibus expertus, illico ad Sullam nunciatum mittit, "paratum sese facere, quae populus Romanus vellet: colloquio diem, locum, tempus, ipse deligeret: consulta sese omnia cum illo integra habere: neu Jugurthae legatum pertimesceret quo res communis licentius gereretur; nam ab insidiis ejus aliter caveri nequivisse." Sed ego comperior Bocchum magis Punica fide, quam ob ea quae praedicabat, simul Romanos et Numidam spe pacis attinuisse, multumque

cum animo suo volvere solitum, Jugurtham Romanis, an illi Sullam, traderet; lubidinem adversum nos, metum pro nobis suasisse.

CIX. Igitur Sulla respondit, "pauca se coram Aspare locuturum; cetera occulte, aut nullo, aut quam paucissimis praesentibus;" simul edocet, quae sibi responderentur. Postquam sicuti voluerat congressi, dicit, "se missum a consule venisse quaesitum ab eo, pacem an bellum agitaturus foret." Tum rex, uti praeceptum fuerat, post diem decimum redire jubet; ac, nihil etiam nunc decrevisse, sed illo die responsurum. Deinde ambo in sua castra digressi. Sed ubi plerumque noctis processit Sulla a Boccho occulte accersitur; ab utroque tantummodo fidi interpretes adhibentur; praeterea Dabar internuncius, sanctus vir, et ex sententia ambobus. Ac statim sic rex incipit:

CX. "Numquam ego ratus sum fore, uti rex maximus in hac terra et omnium, quos novi, privato homini gratiam deberem. Et mehercule, Sulla, ante te cognitum, multis orantibus, aliis ultro egomet opem tuli, nullius indigui. Id imminutum, quod ceteri dolere solent, ego laetor; fuerit mihi [pretium] eguisse aliquando amicitiae tuae, qua apud animum meum nihil carius habeo. Id adeo experiri licet: arma, viros, pecuniam, postremo quidquid animo lubet, sume, utere; et, quoad vives, numquam tibi redditam gratiam putaveris; semper apud me integra erit: denique nihil, me sciente, frustra voles. Nam, ut ego aestimo, regem armis quam munificentia vinci minus flagitiosum. Ceterum de re publica vestra, cujus curator huc missus es, paucis accipe. Bellum ego populo Romano neque feci, neque factum umquam volui; fines meos adver-

sum armatos armis tutatus sum. Id omitto, quando vobis ita placet; gerite, uti vultis, cum Jugurtha bellum. Ego flumen Mulucham, quod inter me et Micipsam fuit, non egrediar, neque Jugurtham id intrare sinam. Praeterea, si quid meque vobisque dignum petiveris, haud repulsus abibis."

CXI. Ad ea Sulla pro se breviter et modice; de pace et de communibus multis disseruit. Denique regi patefecit, "quod polliceatur, senatum et populum Romanum, quoniam amplius armis valuissent, non in gratiam habituros: faciendum aliquid, quod illorum magis quam sua retulisse videretur; id adeo in promptu esse, quoniam Jugurthae copiam haberet; quem si Romanis tradidisset, fore, uti illi plurimum deberetur, amicitiam, foedus, Numidiae partem, quam nunc peteret, tunc ultro adventuram." Rex primo negitare: "adfinitatem, cognationem, praeterea foedus intervenisse; ad hoc metuere, ne fluxa fide usus, popularium animos averteret, queis et Jugurtha carus, et Romani invisi erant." Denique, saepius fatigatus, lenitur, et ex voluntate Sullae omnia se facturum promittit. Ceterum ad simulandam pacem, cujus Numida, defessus bello, avidissimus, quae utilia visa, constituunt. Ita composito dolo digrediuntur.

CXII. At rex postero die Asparem, Jugurthae legatum, appellat, dicitque "sibi per Dabarem ex Sulla cognitum, posse condicionibus bellum poni; quamobrem regis sui sententiam exquireret." Ille laetus in castra Jugurthae venit. Deinde, ab illo cuncta edoctus, properato itinere post diem octavum redit ad Bocchum, et ei nunciat "Jugurtham cupere omnia, quae imperarentur, facere; sed Mario parum fidere: saepe

antea cum imperatoribus Romanis pacem conventam frustra fuisse. Ceterum si ambobus consultum et ratam pacem vellet, daret operam, ut una ab omnibus quasi de pace in colloquium veniretur, ibique sibi Sullam traderet; quum talem virum in potestate haberet, tum fore, uti jussu senatus atque populi Romani foedus fieret: neque hominem nobilem, non sua ignavia sed ob rempublicam, in hostium potestate relictum iri."

CXIII. Haec Maurus secum ipse diu volvens tandem promisit; ceterum dolo an vere cunctatus, parum comperimus. Sed plerumque regiae voluntates, ut vehementes, sic mobiles, saepe ipsae sibi adversae. Postea tempore et loco constituto, in colloquium uti de pace veniretur, Bocchus Sullam modo, modo Jugurthae legatum appellare, benigne habere, idem ambobus polliceri. Illi pariter laeti, ac spei bonae pleni. Sed nocte ea, quae proxima fuit ante diem colloquio decretum, Maurus adhibitis amicis, ac statim, immutata voluntate, remotis, dicitur secum ipse multa agitavisse, vultu corporis pariter atque animo varius; quae scilicet, tacente ipso, occulta pectoris patefecisse. Tamen postremo Sullam accersiri jubet, et ex ejus sententia Numidae insidias tendit. Deinde, ubi dies advenit, et ei nunciatum est, Jugurtham haud procul abesse, cum paucis amicis et quaestore nostro, quasi obvis honoris causa procedit in tumulum facillimum visu insidiantibus. Eodem Numida cum plerisque necessariis suis inermis, uti dictum erat, accedit; ac statim signo dato undique simul ex insidiis invaditur. Ceteri obtruncati: Ju-

gurtha Sullae vinctus traditur, et ab eo ad Marium deductus est.

CXIV. Per idem tempus adversum Gallos ab ducibus nostris Q. Caepione et M. Manlio male pugnatum; quo metu Italia omnis contremuerat. Illique et inde ad nostram memoriam Romani sic habuere, alia omnia virtuti suae prona esse; cum Gallis pro salute, non pro gloria certare. Sed postquam bellum in Numidia confectum, et Jugurtham vinctum adduci Romam, nunciatum est, Marius consul absens factus, et ei decreta provincia Gallia; isque Kalendis Januariis magna gloria consul triumphavit. Ea tempestate spes atque opes civitatis in illo sitae.

NOTES.

CHAPTER I.

1. **Falso queritur de natura sua]** It deserves to be remarked, as a proof of the nicety of ear cultivated by the Romans, that Quintilian (*Inst. Orat.* ix. 4. 77) complains of the first clause of this sentence as being *ἔνρυθμος*, rhythmical. He has been pointing out some instances of metrical clauses occurring in prose composition, and goes on to say, *nec minore autem cura vitandum est quicquid ἔνρυθμον quale est apud Sallustium, falso queritur de natura sua.* Such nice perceptions had been lost in the time of the grammarian Diomedes. He observes, *Sallustium quoque dicunt principio Jugurthae a ritmo coepisse.* Verum hoc totum genus reprehensionis ejusmodi est, ut si calumniatores istos audiamus sit conticescendum; quia nulla non pars orationis in aliquam rhythmici aut metri speciem potest figurari. Putsch. *Gramm. Latin.* 464.

2. **Contra]** i. q. *e contrario, ex altera parte*, "on the contrary."

3. **Reputando...invenies]** "You will discover upon reflection."

4. **Sed dux]** Haec Stoicorum magniloquentiam sapiunt. Gerlach. Comp. Apuleius, *Apolog.* p. 486, *regalis animi pars, ratione pollens, verticem hominis velut arcem et regiam insedit.* *dux atque imperator*, "leader and ruler." The two words should be distinguished, but *dux* is often used for *imperator* in poetry for the sake of metre. Stat. *Sylv.* iii. 3. 52, *Hanc (Romam) ducibus fraenare datum.*

5. **Grassatur]** *Grassor*, frequent. from *gradior*, signifies 1. idling, lounging, hanging on or about; hence 2. applied to flatterers and parasites who fawn upon the great (*grassari antiqui ponebant pro adulari.* Festus), to ruffians and footpads, who infest the highways; and 3. to undertaking, setting about any enterprise, in a good or bad sense, especially with zeal and resolution. The verb is generally intransitive, sometimes followed by *in* or *ad*: in poetical language it is used transitively, as Stat. *Theb.* viii. 571, *grassatus cuspide turmas.*

6. **Pollens potensque]** *Pollens*, "abounding in strength;" *potens*, "efficient in the use of one's strength." Doederl. *Synon.* iv. 163. But such nice distinctions are not always observed. The phrase was probably familiar. Comp. Orell. *Inscript.* i. 303, *Herculi victori pollenti potenti invicto.*

7. **Ad inertiam...pessum datus est]** "He has sunk into sloth, &c." The accus. of a noun, perhaps, i. q. *βυσσός*, "the bottom," used adverbially (subaud. *secundum*): *pessum dari* "to be sent to the bottom." The notion of its meaning, "cast under foot," as if connected with *pes*, is derived, perhaps, from the apparent similitude of the words.

8. **Usus...accusatur]** An *anacoluthon*: the construction in which the subject agrees with *usus* is dropped, and another commenced. Transl. "But if a man, ensnared by unworthy desires, has sunk into sloth and sensual voluptuousness, brief is his enjoyment of his pernicious appetites: his strength, his time, his talents, waste away through idleness, and then forsooth, the infirmity of nature bears the blame."

9. **Defluxere]** have come to an end. Comp. Senec. *De Brev. Vitae*, i. *ubi vita per luxum ac negligentiam defluit...quam ire non intelleximus transisse sentimus.* Hor. i. *Ep.* 2. 42, *Rusticus expectat dum defluat amnis.*

10. **Auctores]** Scil. *culpae*, "The culprits themselves."

11. **Multum]** "In many cases;" "frequently."

12. **Neque regerentur, etc.]** *Homines* is the subject to the verbs *regerentur* and *regerent*. *Neque...et*: men would not, on the one hand, be ruled by, but would themselves rule over chance; and, on the other, would arrive at such a pitch of greatness, as instead of being mere mortals, to become in fame immortal.

CHAPTER II.

1. **Anima]** *Anima* is the principle of life: *animus*, of thought and will. So Nonius, v. 20, *animo sapimus, anima vivimus.* Here *anima* is used for *animus*, figuratively, as the vivifying principle of intelligence, which distinguishes man from the brutes. In the following clause, *animus* is employed more correctly.

2. **Praeclara facies]** "Remarkable beauty." *Facies* for beauty generally. Juv. x. 293, *Sed vetat optari faciem Lucretia qualem Ipsa habuit.* Lucan, x. 61, *facie Spartana nocenti.*

3. **Ut initium, sic finis est]** "As they have a beginning, so have they an end." Comp. Cic. *de Off.* i. 27, *justa omnia decora sunt, injusta contra ut turpia sic indecora.*

4. **Incorruptus]** i. e. *qui corrumpi nequit*. Tac. *Hist.* i. 35, Galba minantibus intrepidus, adversus blandientes incorruptus; with the force of an adj. in *-bilis*.

5. **Corporis gaudiis]** Cicero, *de Fin.* ii. 4, restricts *gaudium* to mental pleasures, while *voluptas*, he says, may be used either of mind or body. But as Epicurus affirmed, that even the pleasures of the body were really referable to mental perceptions, he allows that, in this sense, the body can be said *gaudere*. *Tusc.* v. 33.

6. **Artes animi]** "Occupations which exercise the intellect."

CHAPTER III.

1. **Ex his]** "Of these occupations."

2. **Magistratus et imperia]** Those who held *magistratus*, scil. dictators, consuls, praetors, censors, &c., elected by the people at the *comitia centuriata*, had civil *imperium* of various kinds in the city, and were said *in imperio esse*; when any such officers went into the provinces, they exercised military *imperium* through a *lex curiata*, and were then said *cum imperio esse*.

3. **Honos]** In its technical sense, "civic distinction," i. q. *honores*. Liv. xlii. 22, quo die novi magistratus inituri erant honorem.

4. **Is fuit]** Scil. *is honos*. So Kritz reads, on the authority of several MSS. The more common reading is *jus* or *vis*, neither of which words gives a satisfactory sense.

5. **Utique]** So the MSS. generally, but omitted in most editions: the word implies *forsooth*, or, *as they think*.

6. **Patriam aut parentes]** Comp. *Catil.* 6, patriam parentesque armis tegere. *Jugur.* 87, armis patriam parentesque tegi, where *parentes* can only mean *parents*, or generally *relatives*. But *parentes* is used sometimes for *subjects*, i. q. *obedientes*: as *Jug.* 102, parentes abunde habemus, amicorum nunquam satis fuit. Here the disjunctive *aut* marks an opposition between the two objects, and *parentes* may best be construed "subjects."

7. **Importunum est]** "Is inconvenient, injurious." However much the usurper may employ his power to reform abuses, still the revolution by which he has risen will engender worse evils. These remarks are supposed to point to the usurpation of Caesar, or of the second Triumvirate.

8. **Quaerere]** i. q. *quaerendo consequi*. Comp. *Jugur.* 85, *hae sunt meae imagines, haec nobilitas, quae egomet plurimis laboribus et periculis quaesivi*: and again, 87, 89; *Liv.* xxv. 6.

9. **Gratificari]** The infin. depends upon the combined noun and verb *lubido tenet*, i. q. *juvat*. So *Catil.* 30, *quibus mos erat* (i. e. *qui solebant*), *vendere*. It is unnecessary to explain the infin. in these places as *put* for the gerund. *Decus gratificari*, i. q. *decus gratis concedere*, "to sacrifice honour and liberty."

CHAPTER IV.

1. **Ceterum]** "However, further," sometimes in opposition, sometimes in addition, to what has gone before; a word of very frequent occurrence in the *Jugurtha*.

2. **Quae ingenio exercentur]** i. e. *tractantur*, "which mind has to do with."

3. **Memoria]** Objectively, i. q. *memoratio*, "the narration."

4. **Per insolentiam]** "From vanity."

5. **Studium meum]** Comp. *Tac. Ann.* xiv. 43, evidently in imitation of this passage: *ne nimio amore antiqui moris studium meum extollere viderer*.

6. **Salutare plebem]** The candidate saluted and took by the hand, *prensavit*, the citizens whose votes he solicited. Comp. *Liv.* xxiii. 4, *Hinc senatores, omissa dignitatis libertatisque memoria, plebem adulari, salutare, benigne invitare, apparatis accipere epulis*. Cicero views the custom on its favourable side: *de Petit. Consul.* 7, *nam in caeteris molestiis habet hoc tamen petitio commodi, ut possis honeste, quod in cetera vita non queas, quoscumque velis adungere ad amicitiam; quibuscum si alio tempore agas, ut te utantur, absurde facere videare; in petitione autem nisi id agas, et cum multis et diligenter, nullus petitor esse videare*. Comp. *Cic. de Off.* ii. 16. When Crassus sued for the consulship he feasted the whole Roman people at ten thousand tables.

7. **Quibus ego temporibus]** "The circumstances of the times under which I obtained offices." For the offices thus obtained by Sallust, see the Introduction, p. xi.

8. **Quae genera hominum]** "The class of people." Upon this point Sallust speaks with bitterness, having been himself ejected from the senate for imputed immorality by the censors, in the year 704. But he alludes particularly to the

foreigners, soldiers, and other unworthy characters, who were thrust into the order by Caesar. Comp. Suet. *Jul.* 80, *Peregrinis in Senatum allectis libellus propositus est: bonum factum: ne quis Senatori novo curiam monstrare velit; &c.*

9. **Q. Maximum]** Q. Fabius Maximus, surnamed Cunctator.

10. **P. Scipionem]** Scipio Africanus the elder, the most illustrious of the name.

11. **Imagines]** "The images:" i.e. waxen busts "of their ancestors." The busts of persons who had attained to curule magistracies were preserved in the family mansion (*porticibus disponit avos, Juv. vi. 163; exornent undique cerae atria, viii. 19*), and displayed publicly at the funerals of their descendants. *Hor. Epod. 8. 11:*

*Esto beata, funus atque imagines
Ducant triumphales tuum.*

12. **Scilicet]** "Forsooth, they said," &c.

13. **Non ceram, neque figuram]** "Neither the material of wax, nor the likeness."

14. **Eorum famam]** "The renown of the former, i.e. of the ancestors." If there is any distinction here between the two words, *fama* may refer to the "extent," *gloria* to the "degree" of their reputation.

15. **His moribus]** "In the present condition of public virtue;" i.e. when public morals are so depraved. Comp. *Liv. vi. 4, Capitolium...opus vel in hac magnificentia urbis conspiciendum. Cic. de Divin. ii. 2, quod munus reipublicae majus offerre possimus, quam si docemus atque erudimus juventutem, his praesertim moribus.* So *Lucan, ix. 190*, makes Cato say of Pompey:

*Civis obit multo majoribus impar
Nosse modum juris, sed in hoc tamen utilis aevo.*

16. **Nobilitatem antevenire]** "To outstrip the nobles."

17. **Furtim et per latrocinia]** i.e. clandestinis insidiis, ut fures, et vim inferentes ut latrones. *Dietsch.*

18. **Altius]** i. q. *in mare altum.* "The wide open sea." So, *naves in altum provectae, Caes. B. Gall. iv. 28.*

19. **Redeo]** "I resume the intention I have professed of writing a history."

CHAPTER V.

1. **Varia victoria]** Abl. case, as in Justin, iv. 2, diuque varia victoria cum tyrannis dimicatum: "sometimes the Romans were victorious, sometimes the Numidians."

2. **Obviam itum est]** "Was opposed." Late writers used a verb *obviare*, as Macrob. *Sat.* vii. 2, quibus obviam non erat.

3. **Permiscuit]** Comp. Lucan, iii. 138:

Non usque adeo permiscuit imis
Longus summa dies, ut non si voce Metelli
Serventur leges, malint a Caesare tolli.

4. **Uti studiis civilibus, etc.]** "The vehemence of party strife resulted in war and the desolation of Italy." Lucan seems to have referred to this passage when about to write of Curio's African campaign. See *Phars.* iv. 687:

Nec tantum studiis civiibus arma parabat,
Privatae sed bella dabat Juba concitus irae.
Hunc quoque quo superos humanaque polluit anno &c.

Again, the *vastitas Italiae* is referred to in i. 28:

Horrida quod dumis multosque inarata per annos
Hesperia est...
...alta sedent civilis vulnera dextrae.

5. **Supra]** i.e. *ex iis quae supra sunt*, "trace from remote events." So, rem longe repetere, i. q. ex iis quae longe distant.

6. **Illustria]** "Plain, well-known." Cic. *ad Attic.* iv. 6, ne illius injuriam faciam illustrem.

7. **Post magnitudinem, etc.]** i.e. "no man injured Italy so much, since the period when Rome had become powerful, as Hannibal." Before that period Pyrrhus and the Gauls, Italiae opes attriverant. Comp. *Catil.* 5, hunc post dominationem L. Sullae lubido maxima invaserat reip. capiendae: "No man had been so ambitious of power since the usurpation of Sulla."

8. **Cui postea Africano cognomen]** P. Cornelius Scipio received the surname Africanus for his victory over Hannibal at Zama, and the triumphant conclusion of the second Punic war, A.U. 553 B.C. 201. He was said to be the first of the Romans who received as his title the name of the country he had conquered. Sil. Ital. xvii. 627, Devictae primus referens cognomina terrae. His sons Publius and Cnaeus bore the same surname: the elder of them adopted a younger son of his relative L. Aemilius Paulus, the conqueror of Macedonia, who became

known as P. Cornelius Scipio Aemilianus Africanus minor, more commonly called Scipio Aemilianus. He was the conqueror of Numantia in Spain (A.U. 621), and opposed the agrarian laws of Tiberius Gracchus.

9. **Rei militaris facinora]** i. q. *militaria facinora*. So Cic. *pro Mur.* 10, *rei militaris virtus*.

10. **Syphace]** Syphax was a Numidian chief, who warred with the Carthaginians about the year 540 of the city. He entered into alliance with the Romans, but afterwards betrayed them, and connected himself with his former enemies. After various reverses he was finally defeated by the Romans. Polybius asserts that he was led in Scipio's triumph, A.U. 553, but Livy relates that he died in confinement previously. Silius Italicus follows Livy's account, and represents the *effigy* of the captive as carried among others in the procession xvii. 630:

Ante Syphax *feretro residens* captiva premebat
Lumina, et auratae servabant colla catenae,...
Mox victas tendens Carthago ad sidera palmas
Ibat, et *effigies* orae jam lenis Iberae.

11. **Magnum atque late]** Both words are to be taken adverbially. Comp. Virg. *G.* iii. 28, *magnumque fluentem Nilum*. Tac. *Ann.* vi. 37, *nuntiavere accolae Euphratem sponte et immensum attolli*.

12. **Bona atque honesta]** "Good and true."

13. **Imperii vitaeque ejus finis idem fuit]** i.e. "his sway ceased only with his death." At his decease the grants made him by the Romans reverted to the republic, and his son Micipsa retained authority only in his patrimonial possessions.

14. **Dereliquerat]** So Kritz on the authority of the MSS. for the simple *reliquerat*. The preposition *de* conveys a notion of contemptuous abandonment.

15. **Domi]** Implying, *in domum suam ascitum*; "adopted into his own family."

CHAPTER VI.

1. **Luxu]** The dat. case. This use of *u* for *ui* is confined according to Priscian, vii. 18, to poetry; and adopted for the convenience of metre. Julius Caesar, however, according to Gellius, *Noctes Atticae*, iv. 16, considered it the true form of the termination. In the MSS. of Sallust it occurs frequently, but not always.

2. **Exacta sua aetate et parvis liberis]** "Being himself old and his children still young;" *exigere vitam, aetatem*: to bring life to a close.

3. **Cum animo...volvebat]** "He considered with himself." So, *cum animo habere, Jugur.* 11. Comp. 13, 70, 93, 108. *In animo* would imply a fixed intention.

4. **Transversos agit]** "Draws or hurries away from the right to the wrong course." The same phrase occurs *Jugur.* c. 14. *Senec. Epist.* 108, *ne resistere quidem licet quum coepit transversos agere felicitas.*

5. **In Jugurtham accensa]** "Inflamed in favour of Jugurtha." So *Tac. Ann.* iii. 4, *studia hominum accensa in Agrippinam.*

CHAPTER VII.

1. **Circumventus]** "Embarrassed."

2. **Acceptum]** "Acceptable," "agreeable." *Varro, R. R.* iii. 16, *Dis et hominibus acceptum.* *Virg. Geor.* ii. 101, *Dis et mensis accepta secundis.* *Cic. Tusc.* v. 15, *gratum acceptum-que.*

3. **Objectare periculis]** "To thrust in the way of danger." Comp. *Virg. Geor.* i. 386, *caput objectare fretis.*

4. **Bello Numantino]** See *Liv. Epit.* lvii. lix.; *Flor.* ii. 17; *Vell.* ii. 4. Numantia, a city of the Celtiberi in Spain. Its site, according to Mannert, was at the confluence of the two branches of the Douro, where that river bends to the west, a little south of Soria. For its position, see Appian, *Hisp.* 76, 90; *Strabo*, iii. p. 246. The Numantians destroyed themselves to avoid falling into the hands of the Romans, A. U. 611.

5. **Saevitia]** i. q. *ferocia*, "prowess." Comp. *Virg. Aen.* xi. 910, *et saevum Aenean agnovit Turnus in armis.* *Aen.* i. 99, *Saevus ubi Aeacidae telo jacet Hector.*

6. **Acri ingenio]** Not "clearness" and "acumen," but "high spirit" and "bravery." So in c. 20, *ipse acer, bellicosus: ut is quem petebat quietus, imbellis, placido ingenio.* *Horace, Ars Poet.* 121, of Achilles:

Impiger, iracundus, inexorabilis, acer.

Lucan. of Caesar, *Phars.* i. 146, *acer et indomitus.*

7. **Difficillimum in primis]** The superl. with *in primis* is unusual and not strictly correct. But comp. *Cic. Act. 2 in Verr.* iii. 27, *homini in primis improbissimo* So *Liv.* xli. 23, *ego maxime gravissimam rem arbitror.*

8. **Bonus]** "Excellent." When joined with an ablative limiting its application *bonus* i. q. *eximius*. Comp. Tac. *Ann.* i. 3, Agrippam bonum militia geminatis consulatibus extulit. Liv. iv. 2, sic pace bonos sic bello fieri.

9. **Alterum...alterum]** "The latter," "the former;" this transposition is called by the grammarians *chiasmus*.

10. **Frustra erat]** "Was unsuccessful." The adverb for the adjective with the verb substantive. Comp. *Catil.* 21, quibus mala abunde omnia erant. 58, commeatus abunde. *Jugur.* 87, Romanos remoto metu laxius licentiusque futuros. Tac. *Ann.* iii. 28, teterrima quaeque abunde fuere. See note on *Catil.* 58.

CHAPTER VIII.

1. **Clari magis, etc.]** So Livy, viii. 27, clari magis inter populares quam honesti. Tac. *Hist.* ii. 10, Vibius Crispus, inter claros magis quam inter bonos.

2. **In ipso maximam virtutem]** Inasmuch as, they said, his abilities were unrivalled, and everything might be got at Rome for money. The causal particle *enim* omitted as in *Catil.* 39, neque (enim) illis...licuisset.

3. **Praetorium]** The tent of the imperator, or, as he was originally called, the praetor, i.e. *qui praeibat*, "who led the army." In later writers *praetoria* in the pl. is used poetically for "a palace." Juvenal, x. 161:

Mirandusque cliens sedet ad praetoria regis.

4. **Abduxit]** Better than the common reading *adduxit*. Comp. Liv. xxx. 14, quos quum egregiis laudibus frequenti praetorio celebrasset, abductum in secretum Masinissam sic alloquitur.

5. **Publice]** "By acting for the general advantage of the republic, rather than by acquiring private friends."

6. **Neu quibus]** "Nor...to any one."

7. **In suis artibus]** "In his (good) habits."

8. **Venturum]** *Venio* used of the unexpected arrival of good or evil fortune. Cic. 2 in *Verr.* ii. 14, huic hereditas venit testamento propinqui sui. Of spontaneous growth: Virg. *Geo.* i. 54, hic segetes, illic veniunt felicius uvae.

9. **Sin properantius pergeret]** "But if he proceeded in too great a hurry."

10. **Suamet ipsum pecunia]** "By means of the very money which he should expend in bribery."